
Josep Pujol, *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el «Tirant lo Blanc»*, Barcelona 2002, Curial Edicions Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Josep Pujol es planteja l'ambició objectiu de reconstruir –ajudar a reconstruir, diu ell, més humilment– el fons de la «biblioteca mental» de Joanot Martorell i els «processos creatius que condueixen d'aquella biblioteca a la prosa del *Tirant*» (11). El seu estudi, fruit del treball de molts anys de recerca, durant els quals se n'havien avançat ja alguns resultats importants, aconsegueix plenament aquest propòsit que ens podia semblar quimèric a alguns, de bestreta, i dóna un pas de gegant dins la història de la crítica tirantiana. Si no reconstrueix l'absoluta totalitat d'eixa «biblioteca mental» de Martorell, tasca impossible –i en certa mesura inútil, donat que la prova documental no és un llistat de llibres relacionat dins un testament inert i tancat, sinó una obra de creació oberta i viva–, Pujol sí que classifica, per primera vegada en la història de la crítica sobre *Tirant lo Blanc* amb voluntat d'exhaustivitat, els continguts d'aquesta «biblioteca», posant ordre i jerarquitzant els seus principals materials. Deixa així les bases establertes per a una organització dels «processos creatius», és a dir, dels processos d'escriptura martorellians. Si haguéssim de destacar només una aportació de Pujol, seria aquesta de l'organització metodològica la que subratllaríem principalment, sobretot tenint en compte el panorama de llibres i estudis durant els últims anys, moltes vegades mancats d'un nord clar. (L'article de Lola Badia, 1993, una vertadera monografia sobre el *Tirant*, és l'antecedent més clar del llibre de Pujol, perquè proposava i comentava un llistat d'una trentena d'autors i textos catalans relacionats, una altra trentena de textos d'autors no catalans, i una desena de textos i autors traduïts al català.)

Pujol remarca en la introducció com els «prejudicis realistes» i altres «convencions modernes» havien posat a la llista de demèrits de Martorell «tant la dimensió retòrica de la novel·la com el substrat cultural que l'alimenta i les fonts i models on l'autor beu i on s'emmiralla». Durant molts anys, doncs, el «saber», és a dir, la cultura assimilada intel·lectualment pel llibre, li havia estat un «càrrec» –com li reprotxava en una de les seues lletres de batalla Montpalau– que afeixugava els mèrits del narrador realista i benhumorat, tantes vegades els únics valorats positivament. La imatge del cavaller bregós no casava ben bé amb la de l'escriptor instruït (9).

Què entén Pujol per «memòria literària», sintagma amb què intitula el llibre? «...la manera com la memòria culta de d'autor –és a dir, la memòria de les lectures fetes abans de i durant la redacció del *Tirant*– s'actualitza en l'escriptura de la novel·la en virtut d'una concepció imitativa de la prosa literària culta». En mots del generativisme, diríem que la «biblioteca mental» (estructura profunda) s'hi actualitza com a «memòria» activa (estructura superficial). I això implica tenir en compte la contínua presència de fragments procedents d'altres textos, molts d'ells clàssics llatins, manipulats al servei de noves intencions i en nous contextos (10). Pujol pren partida davant la poca operativitat de l'ús indiscriminat de termes com «plagi», «préstec» o «manlleu» (donant per superada la polèmica estèril sobre la seua suposada il·legimitat), i igualment davant la indefinició de «intertextualitat», a favor del terme «font» (I, efectivament, altres mots, com ara «hipotext», si no van clarament definits, tampoc no hi ajuden massa, i de vegades creen confusions) (10-11). De fonts cal parlar, doncs, de fonts encara desconegudes, d'altres massa precipitadament pressuposades i d'altres conegudes però que no sabem com li varen arribar a Martorell ni de quina manera les va aprofitar (Boccaccio, és clar; però, quin Boccaccio i com...?).

Al final de la introducció, Pujol «departeix», amb flegma martorelliana i retòrica, el seu llibre en set parts, com l'autor valencià diu, en la seua *anticipatio*, que farà. Martorell no ho compleix, afortunadament; però Pujol sí que ho fa (afortunadament també). El primer capítol es dedica a la presentació de *Tirant*, i Pujol comenta com la dedicatòria al príncep Ferran i el pròleg «posen en joc diverses estratègies de concessió d'autoritat al text que passen

per la ficció de traducció [...] i per l'acumulació de *topoi* historiogràfics, posats al servei de la legitimació de la història fictícia de les gestes de Tirant» (14-15). L'estudi més complet del tema és encara el de Limorti, però Pujol explica, a banda, perfectament el pròleg dins el sentit dels models europeus d'*accessus ad auctores*, fent-hi servir la bibliografia acadèmica i hispànica més important al voltant del tema (per exemple, el llibre de Julian Weiss). (Una simple comparació entre els *accessus* del *Curial* i *El Victorial*, en molts punts bescanviabls, ens faria comprendre la comunitat de propòsits entre autors europeus d'obres històriques i de ficció al segle xv.)

El capítol 2, «Cròniques i històries de romans: nous models per a la ficció cavalleresca», parteix de la reescriptura del *Guillem de Varoic* en el *Tirant lo Blanc* per tal de «reconstruir els estrats que condueixen del model artúric de ficció cavalleresca a un nou model determinat per la historiografia medieval i clàssica o de tema clàssic». Les referències clàssiques, en efecte, no tenen només una funció exornativa, sinó una presència activa. Cingolani i el mateix Pujol ja hi havien destacat un tram classicitzant de l'acció i fins i tot una equiparació de Tirant amb els herois de l'antiguitat. És fonamental resseguir amb meticulositat la utilització d'obres secundàries, però tan estimades pels escriptors europeus dels segles xiv i xv, com ara el *Valeri Màxim* (traduït per Canals). Per exemple, el capítol del captiu albanès que es presta a perdre un tros d'orella i a ser assotat per tal d'introduir-se com a espia al castell de Montúber, defensat per Escariano, i facilitar la presa de la plaça, és convincentment explicat pel coneixement de l'anècdota de Sext Tarquini (Valeri Màxim, VII, 4,2), com deia Cingolani, i per les *Stratagemata*, III, iii, 2 i 3, com ara proposa Pujol (55-56). Tanmateix, és difícil constatar un coneixement complet de Frontí, que no va tenir l'èxit que esperaríem (a Castella és gairebé un desconegut durant el segle xv), i els estratagemes del *Tirant* han de continuar explicant-se, en termes generals, sense fonts de conjunt i, això sí, amb els paral·lels d'Eiximenis que va proposar Riquer. Personalment, em sembla que l'estratema de l'albanès remuntaria als episodis del robatori del Pal·ladi troià per part d'un Ulisses disfressat de pobre i sofrint tota mena de vexacions (i recordem com Tirant també es disfressa, de pastor de vaques, un parell de capítols més endavant). Pel que fa al motiu de les orelles tallades, no podem excloure, com ha vist Labrado (2000), el rerefons folklòric de rondalles, on l'heroi del tipus de l'*Esclafamuntanyes* (Aa-Th, 301B) lluita contra el gegant i li talla una orella. (Tirant no li talla les orelles al negre i gegant Escariano, però sí que l'enganya, aliat amb un albanès que es deixa tallar les orelles...). I és que sempre hi haurà passatges que no poden explicar del tot les fonts textuales: descripcions, com ara les de les fonts dins la «roca» de les festes d'Anglaterra, que semblen tretes d'un registre personal; ecos d'espectacles litúrgics i cortesans; presència de llegendes o rondalles folklòriques (els episodis de Felip i Ricomana o el d'Espèrcius tampoc no s'entenen si no és dins la tradició de la rondalla); històries i rumors familiars (com les valencianes que per a Antoni Ferrando expliquen el personatge de l'Emperadriu); ressonàncies d'oracions religioses, supersticions, eixarms...; temes i tons de romancer o balada; detalls micropoètics (invencions poètiques) a les descripcions de desfilades, acuradament fotografiats; etc. Literatura menor? Certament, no. No estranya, doncs, a l'altre extrem de la constatació documental (textual), que la lectura del *Valeri Màxim* –per bé que siga un autor fonamental per a comprendre els canvis de models d'ètica cavalleresca al segle xv, molt ben conegut també pels millors poetes castellans (Santillana, Mena)– no revele grans descobriments, com reconeix Pujol; tanmateix «es pot afirmar amb tota seguretat que Martorell coneixia aquesta versió» [la traducció de Canals] (56). Profitosíssimes són també les curioses «coincidències» que troba amb un parell de passatges de la traducció catalana de la *Dècada* I de Titus Livi, encara inèdita (57-58). I també el rastreig de models d'*ars arengandi* a Sal·lusti, Titus Livi, Lucà, Guido delle Colonne, el Tucídides arromançat o l'*Escipió i Aníbal* de Canals, encara que mai concrets, si no és la traça d'una arenga del *De coniuratione Catilinae* al cap. 156 de *Tirant* (59-62). Tirant emula

Cèsar, Anníbal o Escipió, i, tot i que no sempre encarne els seus aspectes més exemplars, és essencial per a la crítica conèixer l'ús que se'n feia d'aquestes obres secundàries per tal d'entendre que els models de cavalleria, al segle xv, no són exclusius de la ficció bretona, sinó que s'identifiquen principalment amb el món grec i sobretot romà.

El capítol 3 del llibre, «Històries de grecs i de troians (amb gregues i troianes)», correspon a un model historiogràfic especial: les *Històries troianes* de Guido delle Colonne. Batalles, debats, discursos, ambaixades, històries de amor... Els préstecs de Guido revelen «un autor omnívor que multiplica els seus nuclis d'interès i que és tan atent a extenses tirades retòriques com a sentències i frases aïllades reabsorbibles en tota mena de contextos...» (78). Ja n'havia assenyalat alguns Wittlin, però Pujol completa, per exemple, les magnífiques escenes d'enamorament de Tirant (caps. 116-120) i demostra com depenen dels moments d'enamorament d'Aquil·les de Políxena, de la consolació d'Agamèmnon a Menelau, després del rapte d'Helena, o de l'enamorament de Medea per Jàson. Però també la magnífica *descriptio puellae* de Carmesina, a l'església de Santa Sofia, derivaria de l'esguardament de Paris a Helena al temple (80). Helena era la bella entre les belles per als autors medievals i no sorprén que la seua descripció en les *Històries troianes* (que parteix de l'exemple de la *Poetria nova* de Vinsauf) siga també model per a Melibea en *La Celestina* i en molts altres textos europeus. Martorell recombina elements que provenen de diverses situacions i té la capacitat de fondre'ls en una nova, que reprendrà l'antiga o no tindrà res a veure amb ella. Els exemples que en dona Pujol són molts i molt explícits, i només caldria ara completar-los amb les aportacions que n'ha fet Perujo al llarg dels seus imprescindibles treballs sobre les *Històries troianes* (en especial, la traducció de Jacme Conesa) i la seua influència sobre el *Tirant*.

El capítol 4, «De la memòria literària a l'escriptura: materials i tècniques de la imitació», incideix en el fenomen d'estratificació de les fonts, discuteix «els mecanismes amb què associa i manipula els seus materials» i reflexiona «sobre el sentit literari i cultural d'aquesta manipulació de la tradició». Corella resulta omnipresent, i per tant clau, per tal d'explicar aquesta estratificació. Llegeix Martorell Ovidi o les *Històries troianes* directament (traduïts) o llegeix només el Corella lector d'aquests textos? I llegeix la història de Jàson i Medea a partir d'Ovidi (a les *Metamorfosis*, VII o a les *Heroides*, XII), de Sèneca, de Colonna o de Corella? Les conclusions provisionals de Pujol, després de presentar exemples de categories i tècniques, indiquen que Corella passa al *Tirant* «havent perdut pel camí els principis intel·lectuals i morals que regeixen la seva prosa», perquè «els materials han estat sovint reduïts a un compendi de frases ... que no exigeixen contextos gaire definits» (105).

El capítol 5, «Un univers epistolar: Ovidi i la seva herència», el 6, «Clàssics i moderns: Boccaccio, Corella i la retòrica sentimental» i el 7, «Cap als models tràgics: Sèneca i la mort de Tirant», insisteixen, amb la mateixa metodologia que el 4, en la densitat amb que hi són presents aquests textos. A partir d'aquesta constatació, cerquen la definició de la seua importància en l'escriptura del *Tirant*. Cada un d'aquest capítols s'organitza al voltant d'un episodi llarg, i així Pujol pot comentar amb detall, tot centrant-se en aquestes unitats narratives, les pràctiques imitatives aplicades a situacions narratives determinades. Només el comentari de cada capítol, dens però amb una gran claredat expositiva i amb una modèlica selecció i comentari d'exemples, requeriria una ressenya. Pujol analitza i demostra perfectament, per exemple –seguint el fil dels seus darrers descobriments i els d'Annicchiarico–, com Martorell coneix la *Fiammeta* i el *Filocolo* de Boccaccio (i molt menys, diríem que estranyament, el *Decameron*). Són aquestes fonts boccaccianes, al costat de les *Històries troianes*, comunes a tota la ficció sentimental hispànica, les que expliquen la major part –encara que no totes– de les concomitàncies entre *Tirant* i textos castellans del segle xv (en concret *La Celestina*). A banda, Martorell va llegir i aprofitar, com Fernando de Rojas, les tragèdies de Sèneca (la influència del Sèneca català en *Tirant* ha estat fixada gairebé definitivament per

Martínez, però Pujol ja havia avançat molts aspectes en un estudi esclaridor de 1995-1996) potser a partir d'un manuscrit de factura propera a la del II-3096 de la Biblioteca de Palacio Real, que tenia, abans de la seua composició actual, només dos textos: les *Tragèdies* en català i unes *Regles d'amor*, que coincideixen amb la part I de la traducció del *De amore* d'Andreas Capellanus, un text fonamental, conegut molt fragmentàriament, sense testimonis castellans al segle xv, però sense el qual també és difícil entendre les primeres escenes de *La Celestina*. En fi, la importància dels textos clàssics es palesa ben bé a l'apèndix, on es distribueixen les fonts, classificades per autors, obres i treballs crítics.

Com sospita Pujol, el seu treball no només permetrà detectar en futures edicions i estudis les principals fonts de l'obra (per primera vegada, cal insistir-hi, sistematitzades i ordenades), sinó també millorar determinades lectures del text i justificar les possibles intervencions dels editors amb bases sòlides. I com igualment reconeix l'autor, el llibre ens posa davant d'una sèrie de preguntes al voltant de la formació escriptural de Martorell («tècniques d'escriptura d'origen escolar afavorides per les modes literàries del seu temps i per la mena de fonts que tenia a l'abast»). A quin grup d'autors adscriure la formació i pràctica literària del Martorell escrivà de ració i cavaller d'envejable formació intel·lectual, com demostra l'examen de la seua «biblioteca mental»? Hem de ser humils: ho ignorem pràcticament tot.

És evident, en fi, la fortuna de la contribució de Pujol pel que fa no sols a descobriments empíricament comprovables (ús i maneig de fonts), sinó a la comprensió dels processos creatius de l'obra i a una més exacta ubicació del *Tirant* i de Martorell en la història literària i cultural de mitjan segle xv. Hem d'agrair a Pujol l'escriptura de *La memòria literària de Joanot Martorell*. Era un llibre que necessitàvem i, junt als de Riquer (1990, 1992) i a alguns pocs més, la seua consulta serà totalment imprescindible, com la d'un diccionari o guia de capçalera per a la crítica tirantiana, fins que el mateix autor no l'actualitze dins uns quants anys. Per finalitzar amb paraules de l'autor, «en posar-nos en contacte directe amb la biblioteca de Joanot Martorell i amb el caràcter material, gairebé fisiològic de l'escriptura que en depèn, l'estudi de les fonts ens haurà d'imposar la imatge d'un Martorell tan destre en la novel·lització de fets i noms contemporanis com llegit i orgullós de ser-ho, deutor de les idees i els gustos literaris del seu temps, ambicions en el seu projecte i pacient en la transmutació dels estímuls i dels textos de la seua memòria en una literatura que els conté i els perpetua de manera memorable».

RAFAEL BELTRAN
Universitat de València

Tomàs Martínez Romero, *Aproximació als sermons de sant Vicent Ferrer*. Presentació de Germà Colón, València 2002, Denes Editorial.

Este libro de Tomàs Martínez sobre los sermones de Vicent Ferrer testimonia, en primera instancia, la aceptable salud de nuestros estudios sobre la que es, sin duda, la figura más destacada de la predicación peninsular en la Baja Edad Media. Tras las numerosas y solventes ediciones de textos, las varias monografías y acercamientos parciales, y tras la realización de algún congreso específico, el libro de Tomàs Martínez viene a ser, en buena medida, un adecuado broche o corolario, redactado además con un estilo impecable, que conjuga el rigor del escalpelo con el tono afable de una conversación entre amigos.

Digámoslo desde el principio: esta *Aproximació als sermons de sant Vicent Ferrer* es lo que promete el título, un acercamiento a la obra homilética del santo valenciano, pero también a las diversas y complejas facetas de su figura y a su no menos conflictivo contexto. Al haberse realizado conjugando con maestría el rigor y la amenidad, el libro tiene, a la vez, un perfil académico y otro divulgativo. En cuanto a lo primero, resulta útil como punto de partida para aquellos que quieran iniciarse en los estudios vicentinos, en el espacio más amplio de la predicación medieval, y aun en el panorama mayor de la literatura de este periodo y de sus estrechos contactos con otras disciplinas. En efecto, interpretando sabiamente la naturaleza del sermón de la Edad Media, que no puede definirse de espaldas a sus componentes «extratextuales» (su naturaleza espectacular, todo el universo de la *actio*, la compleja recepción y composición de los auditorios o ese camino de ida y vuelta hacia la realidad y las creencias de la época...), Tomàs Martínez consigue, de manera imperceptible, presentar y sugerir la predicación del dominico como terreno para el debate y la propuesta entre investigadores con intereses diversos. En la otra ladera, el libro constituye una agradable lectura para cualquier persona simplemente interesada en Vicent Ferrer, en su época o su ámbito geográfico, al margen de intereses profesionales.

El libro se estructura como un conjunto de estudios parciales, algunos de ellos publicados anteriormente, sobre otras tantas facetas de la obra y la realidad del santo valenciano. El conjunto, sin embargo, no es una mera recopilación, sino un meditado y bastante compacto entramado, que intenta conseguir los fines que se pretenden. El autor lo dice con claridad en la introducción que inaugura el volumen (tras una justa y elogiosa «Presentación» de Germà Colón, tanto del libro como de la destacada trayectoria profesional de Martínez Romero): su propósito es reinterpretar a Vicent Ferrer a partir del abundante material disponible, y hacerlo sin caer en exclusiones y maniqueísmos innecesarios (parfraseo de su página 25).

El primer estudio es un intento por descargar a Ferrer de la acusación de antihumanismo que pesa sobre él en la historia literaria. En opinión de Tomàs Martínez, tales juicios son consecuencia de una lectura exclusivamente literal y literaria de citas concretas del dominico, que habrían de entenderse forzosamente de otro modo si atendemos a la intencionalidad religiosa y teológica con la que se pronunciaron. Esta reivindicación de una lectura más global de los textos (en íntima conexión con el deseo que tiene Ferrer de condenar y reformar una predicación excesivamente profana) es sin duda acertada, pero nos siguen faltando pruebas de una actitud hacia clásicos y humanistas que vaya más allá –y eso siendo muy condescendientes– de la frialdad o de la tibieza.

En «*Alguns aspectes de l'estructura del sermó vicentí*», Tomàs Martínez repasa el modo de composición del sermón universitario medieval a la luz y en el contexto de las directrices propugnadas por las *Artes praedicandi*. Estamos ante una constante en el libro: me refiero a la pericia del autor para –desde el conocimiento exhaustivo del tema y de la bibliografía pertinente– extraer aquellas referencias que bastan para ilustrar o confirmar lo dicho sin abrumar con el pesado fardo de lo erudición innecesaria. A la par que se traza, pues, con una síntesis y claridad envidiables, la estructura de las piezas vicentinas, Martínez Romero desmonta la idea de que hubiera sido el *Ars de Eiximenis* el modelo para las propuestas formales de nuestro dominico. En la segunda parte del mismo estudio, analiza más en detalle (pero siempre con la misma transparencia) ciertos recursos formales de la *dilatatio* (la etimología, la derivación, el equívoco, etc.), habituales en las *artes*, pero manejados por Ferrer con singular dominio.

«*Del jo real al jo exemplar*», el tercero de los estudios, desmonta –para hacerlas obvias– las diversas facetas y funciones del «yo» que aparece en los sermones vicentinos, con incursiones firmes en terrenos movedizos como el del *exemplum*. Siempre en un tono desapasionado, Tomàs Martínez advierte de las necesarias prevenciones «per a evitar més d'un excés patriòtic o miracler», apreciación que no está de más, habida cuenta de las tradicionales

desmesuras en este terreno; al tiempo traza (y hubiera sido deseable, sin duda, una mayor implicación en este caso) el contraste entre esa faceta humilde de Ferrer, exigida por su deber pastoral, y otra muy pagada de su capacidad personal y su papel de elegido (todo ello, en la página 99).

Se ocupa Martínez Romero luego del auditorio de los sermones del santo, pasando revista a cuestiones diversas y polémicas de habitual interés para la crítica. En esa línea, y en sintonía con lo afirmado anteriormente por Antoni Ferrando, desmonta el tópico milagrero, tantas veces repetido, del don de lenguas. A tenor de la relativa complejidad de una estructura sermonaria inspirada en las *artes* y de la presencia de otros elementos que podrían calificarse como “cultos”, matiza el sentido del término “popular” aplicado tradicionalmente a la predicación de Ferrer: lo era, sin duda, por la composición variada de su auditorio, por el intento de llegar a ese público diverso allanando el camino con distintos procedimientos, y por el contraste con otros predicadores del momento; el término “popular”, añade el autor de este libro, sin embargo, no puede usarse con carácter absoluto, pues, como queda dicho, persisten en los sermones elementos “cultos” y “literarios”.

De la mujer y el matrimonio trata Martínez Romero en el penúltimo estudio, esforzándose por confirmar cómo la posición relativamente adversa del santo y sus críticas se insertan en una corriente habitual del pensamiento cristiano medieval, que dependería, en último caso, de fuentes patrísticas y bíblicas. Se inserta así este capítulo en esa tónica general del libro de desmitificar la singularidad de Ferrer, acercándolo a los usos –en formas, creencias, etc.– de sus coetáneos o diluyéndolo en la tradición en la que se inscribe. En mi opinión, sin embargo, este modo de proceder no está exento de peligros, pues, en último extremo, deja sin explicar, o sólo lo hace a medias, los motivos por los cuales Vicent Ferrer se destaca del resto de predicadores hispánicos de la Edad Media. Por seguir ahora con el ejemplo que nos ocupa, parece evidente que la misoginia de Ferrer pertenece a un tronco común, lo mismo que viene de antaño la tendencia a la exclusión de las minorías, pero es asimismo indudable que, en la formalización de nuestro predicador dominico, ambos aspectos alcanzaron unas cotas de agresividad y eficacia probablemente nunca vistas hasta entonces y que es preciso poner de relieve.

De la *performance* de Vicent Ferrer se ocupa Martínez Romero en su último estudio: repasa algunos procedimientos (alargamiento de vocales, onomatopeyas, etc.) y señala que podían ser habituales en los sermones de la época, en particular entre los predicadores de masas. A esa luz analiza con tino la conflictiva frontera entre sermón y teatro (con especial atención al diálogo, con la imitación de voces por parte del predicador), para terminar con una propuesta de interpretación del sermón vicentino como espectáculo. En otros lugares he defendido esa imbricación, que lógicamente comparto. En efecto, como señala Martínez Romero, la entrada en la ciudad, el sermón y la procesión de penitentes son otras tantas facetas o vertientes de un hecho más amplio, de un macroespectáculo.

En mi opinión, es esta dimensión, junto con las indudables dotes de Ferrer para la *actio*, lo que explica en buena medida el éxito de sus predicaciones. Pero también (a qué dudarlo) la existencia de un “clima colectivo” favorable, en el que hallaban fácil eco las afirmaciones de visionarios e iluminados (son palabras de J. Fuster, citadas en la nota 176 por Martínez Romero). Y eso sin descuidar –por mucho que los recursos y las estructuras puedan estar fijados o sean manidos, como señala en sus estudios Tomàs Martínez– la aportación indudable de Vicent Ferrer a los diversos niveles del discurso que utiliza, incluidos, por supuesto, los literarios.

Termino con la idea que apuntaba al principio: el libro de Tomàs Martínez Romero representa, por su tono ecuánime y desapasionado, por su esmerada síntesis de las diversas contribuciones a los estudios vicentinos sobre las que asienta sus propuestas, un momento sereno de recapitulación y reflexión sobre lo conseguido. Y es, junto a este momento de pausa, una invitación a seguir indagando en torno a la figura y la obra del valenciano. En esta

perspectiva, el libro trasciende su modesto título y esa su cobertura de *Aproximació* para convertirse en una obra de referencia.

MANUEL AMBROSIO SÁNCHEZ SÁNCHEZ
Universidad de Salamanca
Seminario de Estudios Medievales y Renacentistas (SEMYR)

Els camins epistolars de Joan Fuster

La publicació de la Correspondència de Joan Fuster és una de les iniciatives editorials més insòlites de les nostres lletres pel que fa a la rapidesa amb què s'ha posat en marxa –fa poc més de deu anys de la seua mort– i pel bon ritme de l'aparició dels seus volums. El primer va aparèixer el 1997 i l'últim ací ressenyat, el 2002.

Hi ha, sembla, un cert apressament que es justifica no sols per la importància de la figura de Fuster, sinó, també, perquè és una forma d'omplir el buit que ha deixat, o, més exactament, de *continuar* la seua presència entre nosaltres. Una forma d'escoltar-lo de ben a prop i, de més a més, d'endinsar-nos en una part tan important com és la seua voluminosa i diversa correspondència amb personatges, en gran part, importants en la nostra vida cultural i cívica.

Hi ha, a més a més, en aquesta aventura editorial, la natural curiositat del lector per saber què pensava Fuster sobre homes, fets i idees en el pla més reservat d'aquest tipus de papers que encara estan en un context històric recent. Molts interlocutors són vius i això –inconvenients a part– resulta més engrescador per al lector actual..

Pressa, doncs ? Diguem-ne rapidesa. Però afanyem-nos a dir que això no ha estat a expenses de la solvència, del rigor, del treball pacient i costós que comporta un projecte com aquest. Antoni Furió, que n'és el director, el dissenya i explica en la seua llarga introducció al primer volum. Hi podem veure que un criteri, o uns criteris, molt exigents han estat presents a l'hora de plantejar-lo i portar-lo a la pràctica. D'entrada s'ha preferit –cosa més complicada– no limitar-se a les cartes de Fuster, sinó d'incloure-hi, també, les dels seus corresponents. És una manera molt més viva, directa i comprensiva de poder llegir-les. «L'«Epistolari» –diu Furió– es transforma així en «Correspondència», en l'edició completa d'aquest «diàleg entre escriptors»». Els estrictes epistolaris, sense la rèplica dels destinataris, resten coixos.

Però més encara, calia anar més lluny: apuntalar la «Correspondència» amb totes les dades i explicacions possibles per suplir el seu context. Això vol dir, que, com s'ha fet fins ara, s'ha confiat a un especialista la confecció de cada volum, el qual s'ha encarregat no sols de la transcripció dels textos, sinó de posar-hi a peu de pàgina tots els aclariments necessaris, no sempre a l'abast, i que són fruit de consultes de diferents fonts. O, encara, de cercar cartes que no es troben a l'arxiu de Fuster. Finalment, per deixar més ben situat i completat cada recull, hi ha un Apèndix amb papers que el complementen adequadament, perquè no es troben amb facilitat.

Un projecte ambiciós, doncs, encarat a les més de vint mil cartes de l'arxiu de Joan Fuster. Més les que els curadors de cada volum puguen trobar en les seues recerques. Una correspondència que cobreix un període de més de cinquanta anys, entre 1939 i el 1992. L'empresa d'editar-la és fruit d'un conveni de col·laboració entre la Universitat de València i l'editorial Tres i Quatre.

Un material, doncs, considerable, que, a més del seu valor com a document històric, possibilita una altra via d'accés a la figura de Fuster, al seu treball, als seus interessos personals, culturals i cívics. Ja d'entrada posa en

evidència la seua enorme capacitat de treball. Era un grafòman, i aquesta inclinació la va projectar també en els milers de cartes adreçades a una ampla nòmina d'interlocutors.

Aquesta «mania» responia a una necessitat personal i a l'expectativa d'una ampla audiència, que hi veia un possible corresponçal molt important. Hi havia en joc, en aquest comerç epistolar, molts factors. Un –l'assenyala Antoni Furió– «la seua raresa com a corresponçal valencià» que «el convertien en un interlocutor preferent i insubstituïble per a la gent del Principat i les Illes». La seua condició –hi afegeix– un tant «exòtica», «perifèrica», li permetia conservar la seua independència. Això el situava en una posició central d'observador.

Francesc Pérez Moragón, encarregat de l'edició del primer volum fa, també, en la introducció unes remarques penetrants en aquest sentit: «el fet de ser valencià, afegit a un pensament i una expressió relativament heterodoxos, unit també a la completa disponibilitat intel·lectual per tractar temes diversos, afavoria Fuster amb un cert privilegi de corsari, d'extraterritorialitat».

Aquest «corsari» travessà l'Atlàntic per trobar els exiliats, passà els Pirineus per anar a l'encontre de Josep Carner, i, naturalment, viatjà amb assiduïtat cap a les Illes, Catalunya i pel País Valencià. Si la iniciativa epistolar no sempre naixia d'ell, eren els altres, que s'hi dirigien. Tot plegat una extensa xarxa epistolar.

El primer volum a cura, com ha quedat dit, de Francesc Pérez Moragón, aplega escriptors de primera fila de la literatura catalana contemporània: hi trobem Josep Carner, Marià Manent, Carles Riba, Josep Pla, Salvador Espriu i Llorenç Villalonga. Aviat és dit...

La correspondència amb Josep Carner resulta ben reveladora de la voluntat de Joan Fuster per posar-se en contacte amb els escriptors que havien deixat Catalunya. S'adreça fins i tot al «príncep» de la poesia catalana, ja vell i exiliat a Brussel·les. La primera carta del recull és de Josep Carner en resposta a la salutació d'un jove poeta valencià que li havia tramés uns sonets. Porta la data de 1951, és a dir, quan aquí estàvem encara en la postguerra. El gest epistolar, tan primerenc, adreçat a un remot i llegendari poeta, és tot un símbol de la personalitat de Fuster. En plena desfeta, un jove, valencià de més a més, enceta la correspondència amb Josep Carner, tot donant per feta, per endavant, la unitat i l'esperança d'una literatura nacional, sense fronteres regionals. És increïble.

Les cartes creuades entre tots dos són una meravella, no tant pel seu contingut com per la forma, les «formes», en què es mouen. Un to elevat, però, amb naturalitat, civilitzat i franc. Carner reconeix sense paternalismes la figura de Fuster i aquest, sense complexos ni llagoteries, el sap gran, memorable. Fuster, fins i tot, gosa, de passada, dir-li afectuosament: «Ens teniu massa abandonats...». El diàleg que dura més de deu anys –l'última carta de Fuster està datada el 1964– resulta exemplar, d'antologia.

Els blocs de cartes amb Josep Pla, Salvador Espriu i Llorenç Villalonga –tots tres antinoucentistes– tenen un gran interès, es mouen en el pla d'una relació menys distanciada que la que havia de tenir amb Carner. Amb Espriu i Villalonga –tot i que manquen bastants cartes de Fuster– i amb Pla, entren en qüestions més de fons, personals o generals, en tant que escriptors i protagonistes de la vida literària d'aquells anys. Les cartes amb Manent són, en part, més circumstancials. En el cas de Riba, la correspondència gira a propòsit de la voluntat de fer-lo venir a València, cosa que va aconseguir.

El treball de Pérez Moragón ha estat important, ja que ha hagut de lluitar amb molts buits epistolars, i ha rescatat cartes que no es troben a l'arxiu de Fuster. També les notes a peu de pàgines requerien un especial esforç per aclarir alguns punts. Important, i molt útil, l'Apèndix que ha confeccionat. Hi podem trobar, així, una ressenya que Fuster va publicar en *Jornada* (1958) sobre l'*Obra Completa* de Carner; la divertida carta en versos de quatre síl·labes apariats, –tot imitant el llenguatge i estil medievals–, a propòsit de la visita de Carles Riba a València; un article de Fuster sobre un volum dels «Homenots» de Pla; l'informe autobiogràfic que Fuster va enviar a l'escriptor de

Palafrugell; l'article que aquest publicà sobre *Nosaltres els valencians*; un article —«Fuster habla de Pla»— publicat en *El Correo Catalán* (1965); la polèmica íntegra que mantingueren Joan Ferraté i Joan Fuster a propòsit d'Espriu i Riba; i, finalment, uns quants articles que Llorenç Villalonga va publicar sobre Fuster, i uns altres de Fuster sobre Villalonga...

Les cartes del segon volum creuen l'Atlàntic per arribar als seus destinataris, ja que aquests vivien, exiliats, a diferents països americans (Colòmbia, Mèxic, Xile...). En total, un centenar de cartes que, si hi afegim les que Curial va editar, entre Fuster i Riera Llorca —un altre exiliat—, constitueixen tota la correspondència fusteriana amb escriptors de la diàspora catalana que va seguir a la guerra civil. Tota, de moment, clar, perquè no sempre ha estat possible trobar o disposar de les cartes de Fuster a alguns dels seus corresponents.

Santi Cortés ens diu en la introducció que hauria de portar el títol de «Lletres de l'exili» i que és complementari dels reculls, també confeccionats per ell, *Textos d'exili* (València 1991) i *Papers d'exili* (Barcelona 1995). Val a dir que Santi Cortés ha esdevingut un especialista deriós de la temàtica de la postguerra, sobretot la valenciana i de l'exili. Aquests anys obscurs i difícils per a la nostra cultura han estat objecte d'una pacient i laboriosa investigació per part d'aquest estudiós, que s'hi mou ja com un peix en l'aigua. La preparació d'aquest aplec, n'és una bona mostra. Per exemple, encara que un bon nombre dels corresponents de Fuster, «sonen» poc o en sabem poc o res, ens en dóna notícia de la seua peripècia personal, dels seus treballs i de com van connectar amb el jove escriptor de Sueca, o aquest amb ells. Tots eren, d'una manera o altra, uns exiliats *actius*. Seguien escrivint i publicant llibres o textos en les revistes que fundaven i editaven, es relacionaven entre ells amb voluntat de continuïtat de l'esperit català, tenien iniciatives polítiques i culturals, etc.

Naturalment, Joan Fuster, com tots els altres intel·lectuals catalans que es trobaven en els seus països, es trobava en una situació igualment adversa, però per altres raons, és clar. No resulta estrany, doncs, que ell es considere també un «exiliat», encara que fos «interior», cosa que, com li escriu a Agustí Bartra, era pitjor: «encara el nostre exili és més dolorós que el vostre. Sentir-se exiliat en la mateixa pàtria! Sentir com ens senten estranys els nostres compatriotes!». No es tractava, doncs, sols, de trobar-se en una situació de persecució política de la nostra llengua i la nostra cultura. Hi havia, segons Fuster, la indiferència o el menyspreu dels seus paisans. «*Perquè si almenys tinguéssim enemics!* Però no; a València els valencianistes no ens mereixem ni això, segons sembla» (el subratllat és de J.F.)

Ara bé, les cartes d'aquests «exiliats», dins o fora, són una font preciosa per conèixer la visió que tenien en les seues respectives situacions històriques, com veien el futur de la nostra cultura i quins esforços calia fer perquè aquest futur arribés a ser normal. Aquest és un dels temes majors de les seues reflexions. Un altre —fonamental— és el que els posà Fuster sobre la taula i que els va engrescar: la superació del regionalisme o del particularisme dels catalans estrictes, els balears i, més encara, els valencians. El projecte d'una cultura catalana integralment entesa, amb els corresponents «matisos» regionals, el plantejà Fuster, per primera vegada, des de Sueca. Les seues cartes, el propòsit de *relacionar-se* amb els exiliats responia a aquesta posició integradora.

Altres punts més podriem assenyalar ara, tots útils, fins i tot quan es tracta de lletres més o menys circumstancials. Però el que cal subratllar és el gran interès del bloc constituït per les 41 cartes que es van escriure Fuster i Bartra. Afortunadament, aquesta correspondència s'ha conservat íntegra, cosa que permet seguir l'apassionant diàleg entre tots dos a propòsit de la poesia, de la problemàtica d'una llengua literària comuna, de les seues opinions estètiques, del seu propi treball com a escriptors, de la seua circumstància personal, etc. Pel que fa a Fuster, hi trobem referències a la crisi intel·lectual i moral en què es troba en aquells anys, quan creu que la poesia —que és sempre «religiosa» diu— és l'única «solució», o millor, «salvació» per a l'home encarat al misteri.

Però, tot i que escriu i publica versos, es va girant ja cap a l'assaig. És aleshores quan escriu *Les originalitats*, cosa que comunica a Bartra. Tot plegat trobem en aquestes cartes un Fuster seriós, formal, instal·lat en una «fe negativa», esperançat i pessimista, alhora, gens inclinat a la ironia o el sarcasme amb què s manifestava, sovint, davant els qui el tractaven en aquells mateixos anys...

Aquest volum té el valor afegit d'un Apèndix que recull textos de Fuster sobre Bartra, o d'escriptors de l'exili sobre Fuster.

El tercer volum està íntegrament dedicat a la correspondència fusteriana amb Ernest Martínez Ferrando. Ha estat editat per Vicent Alonso, un especialista de l'obra d'aquest escriptor.

El recull presenta un conjunt de particularitats que el fan específicament diferent dels anteriors. Els corresponals de Joan Fuster havien estat en una proporció bastant gran, escriptors exiliats a Amèrica. La resta són catalans –un d'ells exiliat com Josep Carner, a Bèlgica– i un mallorquí, Llorenç Villalonga. En aquest darrer volum, en canvi, el corresponal de Fuster és un valencià instal·lat, però, a Catalunya. Martínez Ferrando pertany a la generació de Riba, Espriu, Pla, Sagarra, Salvat, per citar-ne alguns noms. Ara bé, aquesta diferència d'edat no va ser poc rellevant pel que fa a la relació entre els dos escriptors. Va haver-hi una amistat franca, càlida, permanent, des que es van conèixer a València a finals dels quaranta fins la mort de Martínez Ferrando el 1965. Aquesta correspondència, s'obre amb una targeta postal de Martínez Ferrando felicitant Fuster per un llibre de versos (datada a Barcelona el 9 d'abril de 1951) i es tanca amb una altra targeta (datada a la Canyada (Paterna) l'11 de juny de 1965) en què expressa a Fuster el condol per la mort de la seua mare. Ell la seguiria pocs mesos després... Les cartes que van intercanviar en aquests quinze anys són un testimoni de les moltes coses que acostaven els dos corresponals. El fet de ser tots dos valencians, de sentir-se i pensar-se d'una manera similar en tant que valencians, era un motiu important de convergència i de «complicitat» intel·lectual i moral. Això els portava a interessar-se pel passat històric i cultural del seu poble, a mirar el seu futur amb les mateixes esperances i il·lusions i, també, amb les mateixes inquietuds. En conseqüència, això els havia de portar a participar d'una manera responsable i crítica en la recuperació del seu país. El present valencià el veien bastant lamentable. Hi havia la manca secular de consciència cívica, cosa que permetia –i més en aquells anys durs del franquisme valencià– practicar un «valencianisme» superficial, incoherent, grotesc i estèril. D'aquesta «valenciania» va ser víctima, precisament, Martínez Ferrando a causa d'un treball en què posava en dubte –amb documents a la mà– l'autenticitat del Sant Calze conservat a la Catedral de València. És el primer incident, que trobem comentat al començament de la *Correspondència*. L'últim serà el provocat per l'aparició d'*El País Valencià*, el 1962, de Joan Fuster. Entre un punt i altre, els desgavells no deixaran mai de produir-se i de ser objecte de comentaris: el projecte de reconstitució, a Madrid, del Centenar de la Ploma, la celebració del Centenari de Sant Vicent Ferrer, el Congrés de Cronistes del Regne de València, etc. Tots dos en fan referència posant-se les mans al cap. Amb humor, però més profundament amb amargor, es queixen de la comèdia de la vida cívica i cultural valenciana. Una «vida» protagonitzada, en bona part, per personatges pintorescos, intel·lectualment mediocres, o simplement «carabasses» –el mot és de Martínez Ferrando–, animadors d'un patriotisme «local» *bien entendido*. Molts d'ells, hi aparèixen amb els seus noms i cognoms, o de vegades irònicament rebatejats. Els dos es miren amb disgust l'escenari valencià –municipal– en el qual es trobaven embolicats i implicats, però desarmats, sempre contra corrent. Per això diu Antoni Furió, amb raó, en la seua presentació del volum, que aquesta *Correspondència* és «un testimoni de primera mà, valuósíssim, punyent, sobre la vida cultural valenciana dels anys cinquanta i primers dels seixanta».

A propòsit, per exemple, del Centenari de Sant Vicent Ferrer, Joan Fuster es lamenta de no haver pogut aconseguir que les *fuerzas vivas* dedicaren ni un duro a la publicació dels *Sermons* del sant valencià, aleshores

encara inèdits en gran part. Sembla que no els importava que els manuscrits es podrien o es «perderen». El que importava era gastar els diners en pólvora, en coses espectaculars i efímeres («Visca Sant Vicent Ferrer!»). Només una part de l'exposició que es va muntar –diu Fuster– tenia interès.

Fuster i Martínez Ferrando es trobaven, doncs, molt acostats pel que fa al «cas valencià». S'aparten, però, una mica en la forma de parlar-ne. Martínez Ferrando no estava d'acord amb la manera radical, un poc extremista, pensava, del seu jove amic. Quan aquest li va llegir fragments del llibre que preparava sobre el País Valencià, va considerar que era una mica injust, o que no calia recordar que alguns valencians menjaven rates, per molt d'aigua que foren. Li va pronosticar que això provocaria la fúria dels seus paisans, que se sentirien ferits en el seu amor patriòtic. El pronòstic es va complir: les rates hi van eixir... Quan va aparèixer *El País Valencià*, Martínez Ferrando torna a manifestar que no hi hauria d'haver dit coses que no eren pròpies d'una guia turística. Fuster sembla que no se'n va defensar. En realitat, ell s'havia proposat escriure, més que una guia turística, una mena de guia de pecadors per als valencians...

Naturalment, la problemàtica valenciana no constitueix, ni de bon tros, el contingut exclusiu d'aquestes cartes. Hi havia més coses en què tots dos estaven interessats i que motivaven l'intercanvi epistolar. Un fet, important, els aproximava: Martínez Ferrando era un historiador medievalista, director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i per tant bon coneixedor de documents, llibres, revistes sobre l'Edat Mitjana catalana, en general, valenciana, en particular. Per la seua banda Joan Fuster s'havia capbussat en aquest passat amb intencions no exclusivament erudites. En aquesta direcció del seu treball, Martínez Ferrando era un bon guia per a ell que, sovint, li farà consultes d'estudis demanant-li bibliografia sobre tal o tal tema. També el seu amic s'interessarà pels punts de mira fusterians –sobre el *Tirant* per exemple– i el va ajudar tant com va poder.

En un altre nivell coincidien també l'un i l'altre. Joan Fuster escrivia llibres de versos i després assaigs. Martínez Ferrando havia publicat, abans de la guerra civil, reculls de contes, una novel·la i, a més, traduccions d'obres de Stefan Zweig o de Schnitzler, un autor ara famós, però poc conegut en aquells anys... Encara que ja s'havia donat pràcticament de baixa com a narrador, algunes de les seues obres seran reeditades, sempre corregides, per ell. L'enviament de llibres –propis o no– farà que n'acusen rebut amb els corresponent comentaris i apreciacions. De vegades les consideracions que fan tenen un abast més general o es centren en temes com l'art o la música.

Ara bé, en el nivell cultural és on trobem punts de discrepància més que de convergència. Martínez Ferrando no era partidari del tipus de poesia que practicava, per exemple, Carles Riba. Preferia Maragall. «Vosté ja coneix –diu a Fuster– el meu gust per la claredat i la concreció». Tampoc no era del seu gust l'art abstracte, ni estava d'acord amb la defensa fusteriana de la música «deliciosa» enfront de la música «eloqüent». Aquestes divergències o incomprendiments es troben més o menys tàcitament manifestes en la recepció d'alguns llibres assagístics de Fuster. A propòsit de *Les Originalitats*, per exemple, tot i que valora aquesta obra, fixa el seu interès en el segon assaig: el dedicat a Maragall i Unamuno. Quan li arriba *Figures de temps*, parla elogiosament dels textos referents a escriptors clàssics valencians... No hi ha, doncs, polèmica sobre aquests o altres punts. Vicent Alonso, en la seua introducció, no deixa de constatar el «distanciament» entre tots dos: «aquesta correspondència no ens ofereix cap tipus de diàleg intel·lectual profund a propòsit de les obres dels interlocutors, ni a propòsit d'assumptes centrals del seu pensament respectiu». I hi afegeix: «Martínez Ferrando no era l'interlocutor vàlid en matèria estètica o literària».

El treball de Vicent Alonso per puntualitzar o aclarir, en les seues notes, esdeveniments, personatges, llibres, revistes, articles de diaris, etc., és important. Aquest volum exigia una tasca molt fatigosa i pacient per les nombroses referències que hi apareixen. Vicent Alonso ha aconseguit, però, apuntalar i ampliar amb abundants

notes aquesta *Correspondència* que és una mena de crònica de la vida literària valenciana i barcelonina de la qual van ser actors i testimonis els nostres dos grans escriptors.

El quart volum de la correspondència de Joan Fuster, a cura d'Antoni Ferrando, tot i que resulta tan interessant com els anteriors, té una importància específica per als lectors del País Valencià, en primer lloc, però també per als de Catalunya i les Illes. El plantejament –coherent– del llibre ho justifica, ja que aplega les cartes de Joan Fuster amb tres filòlegs valencians: Manuel Sanchis Guarner, Josep Giner i Germà Colón. D'entrada, doncs, constitueix un diàleg, a quatre bandes, que Fuster va mantenir al llarg de molts anys –sobretot amb Sanchis Guarner– a propòsit, entre altres coses, dels problemes que comportaven les varietats dialectals del català a l'hora de comptar amb una llengua literària comuna. Les posicions en aquest sentit, per part dels valencians i els illencs, a propòsit de la proposta de Pompeu Fabra, que s'havia fet efectiva ja a Catalunya amb una important producció literària, continuaven produint-se –i podrint-se-, sobretot a València, amb les seues diferents, incoherents o aberrants, «gramàtiques» i «polítiques».

El dossier de les cartes de Fuster amb els seus interlocutors és un document històric d'aquells anys valencians –els cinquanta, particularment–, protagonitzats per uns quants grups de lletraferits –tots «gramàtics»– que funcionaven en un circuit tancat. Fuster, en aquells anys, com ho demostra la lectura de les seues cartes, té ben clara teòricament i pràcticament la seua posició fabrista que li reprotxen uns i altres, fins i tot els més acostats a ell. I exposa clarament les seues raons. Ara, de fet, per qüestions de tàctica, si més no, com li aconsellen, es mostra en principi –però a contracor i «provisionalment»– obert a arribar a un *acord*. Però en comprovar el desgavell permanent, o la incoherència dels personatges que haurien d'acostar i acordar les seues propostes, generalment intransigents, va preferir –diu a Sanchis– deixar-ho córrer i tornar al seu plantejament inicial. Li diu que ell és una *anima naturaliter* cartesiana. Per tant, no podia sentir-se gens a gust ni amb la multiplicitat de gramàtiques personalíssimes, ni amb els «arguments» confusionaris. No podia, doncs, tolerar sinó una solució, escriu, «definida», «normal», «raonable», «lògica», «a-pintoresca», «a-dialectal», «a-històrica»... Ell vol *una* llengua literària per anar endavant. Aquesta llengua, creu que ja estava feta. Només cal enriquir-la, potenciar-la, amb un criteri coherent i pràctic cara al futur. «No sento –escriu– cap atracció pels legitimismes «lingüístics (...), d'això en dic «carlisme idiomàtic», ni m'interessen les «varietats en la unitat», ni menys encara crec en la necessitat de tenir o sostenir un *accent regional* dins la literatura catalana». En aquest punt, Sanchis Guarner, no hi està d'acord. «La unitat completa de la llengua literària –li diu– fóra desitjable, però no la trobe factible». Aquests problemes «no poden tenir una solució matemàtica». Així i tot, Fuster espera de Sanchis una solució quan li escriu: «Tu ens hauries de donar exemple en la tria i en l'actitud. Sí senyor». A més, no deixarà de fer-li consultes gramaticals en les seues cartes a propòsit d'un dubte o altre.

El tema de la llengua literària constitueix una part important d'aquesta correspondència. Però n'hi ha d'altres, d'un interès indiscutible. En aquest sentit, hi podríem distingir tres etapes. En la primera, Fuster fa de corresponsal de la vida literària de València. Un corresponsal amargat: «Ací tot marxa normalment, és a dir, anormalment». Fuster conta als seus corresponsals els incidents i baralles de les «capelletes» locals, enverinades. Hi fa desfilar personatges, generalment grotescos, de la vida «cultural» valenciana, parla a Sanchis Guarner de llibres, projectes d'ell o d'altres, i, sobretot, li conta puntualment la seua relació amb el grup Torre i com, a poc a poc, per una raó o altra, s'hi troba cada vegada més incòmode, malgrat l'esforç que fa per reservar-se moltes de les seues discrepàncies. Al final, fart, comunica a Sanchis la seua separació del grup i la seua retirada a Sueca, tot i que encara mantindrà esporàdicament algun contacte personal amb els del grup, sobretot amb Xavier Casp. La història

d'aquest episodi, d'aquesta ruptura, no va ser, doncs, brusca, com fins ara es deia, per un motiu o altre. Ara ja en podem conèixer la gènesi, puntualment explicada per part de Fuster en aquestes cartes.

En la segona etapa d'aquesta correspondència entre Fuster i Sanchis, el centre de gravetat es trasllada de València a Palma. Sanchis ha contribuït a animar la vida literària d'aquesta ciutat on funciona un grup actiu en què es troba Moll. La iniciativa editorial de «Raixa» serà el pont que Sanchis li posa a Fuster per publicar els seus primers llibres d'assagista. En la tercera etapa, Sanchis ja es troba definitivament a València. Les cartes, ara, són més curtes i esporàdiques –hi havia ja possibilitat del contacte directe–, però estan animades d'un gran dinamisme. Es fan coses, moltes coses. La mobilització personal de tots dos i de la joventut s'ha disparat. Per això mateix la batalla continua, però ara en un altre front, i precisament contra Fuster i Sanchis, sobretot des de *Las Provincias*. Era, és encara, la batalla *real*.

Els altres dos blocs d'aquesta *Correspondència* són més curts i no tenen, per raons òbvies, la riquesa de qüestions del primer. Això no vol dir, però, que no tinguen interès. El corresponent a Josep Giner és, en gran part, una comunicació de caràcter lingüístic. Hi ha també, però, les posicions doctrinals –gramaticals, estètiques, polítiques– de Giner. Hi ha el seu activisme patriòtic, centrat en gran part en el treball, angoixós, que fa per difondre i vendre llibres en català, donant facilitats a tothom, fent-los el descompte que li fan a ell i, tot plegat, cansant-se i perdent diners. Hi ha la seua por a la policia, les iniciatives per influir en l'Església, per fer que s'use el català en els diaris, com ha començat a fer-ho Fuster, les seues crítiques a l'*Antologia de la poesia valenciana*, etc. Un document, alhora, filològic, històric i humà.

El tercer bloc –la correspondència amb Germà Colón– ja ens situa en els anys de la transició, i de la democràcia. Es tracta d'un epistolari «normal», en el millor sentit de la paraula, perquè és el de dos investigadors ocupats en les seues respectives feines i intercanviant informacions i llibres que necessiten. Només un punt «polític»: la recomanació que Colón fa a Fuster perquè acudisca a les reunions del Consell Valencià de Cultura. Les coses estaven –li diu– «marejades», amenaçades per la marea blava. I encara ho estan.

El cinqué volum recull les cartes que Fuster va creuar amb Francesc de Borja i Aina Moll, Joan Coromines i Josep Maria Llompard. L'han editat Josep Ferrer i Costa, Joan Pujades i Marqués i Joan Ferrer i Costa, que en signen la introducció centrant-se en la personalitat dels interlocutors, la tipologia de la correspondència, els grans temes i els criteris de l'edició.

Com és habitual en els volums apareguts, aquest conté abudoses i necessàries notes a peu de pàgina per tal d'aclarir o puntualitzar en un sentit o altre alguns punts de les cartes, dels personatges que hi apareixen.

Encara hi ha, en aquest volum, abans d'arribar al *corpus* de les cartes un pròleg a càrrec d'Aina Moll. Diguem, d'entrada, que no és un text de circumstàncies o per sortir-se'n del pas. No podia ser d'altra manera. La correspondència entre ella i Joan Fuster ocupa una gran part d'aquest volum: 33 d'Aina Moll i 35 de Fuster cursades durant un període que va del 12-II-55 al 14-III-60. Era una interlocutora imprescindible, ja que va dirigir les col·leccions Raixa i Les Illes d'Or entre els anys 1954 i 1962. L'epistolari entre tots dos havia de ser abundant per la intensa participació de Fuster, com a autor, en la empresa exemplar de l'editorial Moll de Palma de Mallorca.

Aina, doncs, era la persona més adequada per a escriure el pròleg a aquest volum. Només ella ha sobreviscut als altres corresponents, cosa que li ha permès de veure amb distància aquell llarg i apassionant diàleg que ha quedat com a testimoni d'un important episodi de l'aventura cultural catalana dels anys cinquanta. Abans actora, ara, en aquest pròleg seu, repassa amb una llarga i ampla perspectiva la peripècia editorial que tenia en Palma el seu centre i en Sueca una mena de corresponsalia permanent i un dels seus autors més actius. No oblidem que Fuster va publicar a «Can Moll», en pocs anys, cinc llibres: *El descrèdit de la realitat*, *La poesia catalana* (dos volums),

Indagacions possibles i Judicis finals. I encara, anys més tard *Babels i babilònies*. De més a més, enviava per a l'annuari *Cap d'Any*, una crònica en què resumia la vida literària del País Valencià, de València, pràcticament. Aquesta llarga relació de Fuster amb Palma, explica la nombrosa correspondència amb Francesc de B. Moll, Aina, la seua filla, i Josep Maria Llompart. Quasi podríem parlar del període mallorquí de Joan Fuster. No oblidem en aquest sentit el volum de la *Correspondència* que aplega les cartes de Joan Fuster i Sanchis Guarner.

Aina Moll per confeccionar el seu pròleg es va decidir, diu, per «comentar el “clima” en què es produïren els intercanvis i la seua evolució». Aquest propòsit, que fa realitat, és el que dóna un valor afegit a aquest volum. En la relació entre Fuster amb «Can Moll», Aina distingeix diferents moments. El primer (1951) està representat per una sola i breu carta de Francesc de B. Moll. El segon (1953-1960) en què Aina Moll, de vegades substituïda per son pare, és la destinatària principal. En el tercer (1961-1984) hi ha les cartes a Josep Maria Llompart –encarregat de Raixa– i de Francesc de B. Moll. L'últim, que posa punt final a aquest epistolari mallorquí, és la carta de condol de Fuster a Francesc de B. Moll i Marqués, per la mort del seu pare (1991). El recorregut d'aquesta línia és la substància d'aquest pròleg.

De Sueca a Palma i a l'inrevés. Però també hi ha en aquest volum el trajecte epistolar Sueca-Chicago amb Joan Coromines. Quan aquest tornà a Catalunya, es desvià cap a Barcelona o Pineda. La correspondència la inicia Coromines amb una carta des de Chicago (28 d'agost de 1955). L'última, la que fa 34, és de Fuster al gran filòleg, des de Sueca (2 de gener de 1991).

La lectura d'aquest epistolari, –que es completa amb un apèndix que aplega tres articles de Fuster sobre Joan Alcover, el Diccionari de Coromines i les Illes– és d'un gran interès. Hi trobem les penes i treballs, però també les satisfaccions d'uns grans treballadors de la nostra cultura. Hi ha, per part de tots ells, rigor i afecte, obstinació i professionalitat, intel·ligència i humor. Això que se'n diu honestat intel·lectual i amor –real, amb obres no amb paraules– al país. Als nostres països. La correspondència és un text de l'altura a què podien arribar quan alguns decidien treballar-hi seriosament, amb ambició.

JOSEP IBORRA

Pilar Prieto, *Entonació: models, teoria, mètodes*, Barcelona 2002, Ariel.

Me encuentro en la situación algo anómala de escribir una reseña de un libro de una antigua alumna mía. Sin embargo éste es claramente uno de esos casos en que el alumno deja atrás al maestro. Pilar Prieto es uno de los investigadores que han aportado más a nuestro conocimiento de la entonación tanto del catalán como del castellano, así como a la metodología del análisis entonativo, en las últimas décadas.

El libro objeto de esta reseña es una introducción al estudio de la entonación para catalanohablantes. El estar dirigido principalmente a un público catalanohablante se refleja no sólo en el hecho de estar escrito en catalán sino también en que la gran mayoría de los ejemplos son de la lengua catalana. No se trata, sin embargo, de una descripción del sistema de entonación del catalán (algo que ha hecho también la autora en otras publicaciones), sino que se utilizan los datos de esta lengua para ilustrar conceptos y procedimientos de análisis de tipo general.

El libro contiene ocho capítulos. El capítulo 1, titulado «L'estudi de l'entonació», discute, entre otros temas, la distinción entre lenguas tonales, ilustradas con un ejemplo del tailandés, entonativas y de acento melódico, ejemplificada esta última clase de lenguas con el japonés. Dado que hay dialectos vascos que tienen sistemas muy parecidos a los del japonés, creo que habría sido más útil para los lectores de este libro utilizar ejemplos vascos

mejor que japoneses. Por otra parte, personalmente pienso que el nombre de «lenguas entonativas» para referirse a lenguas como el catalán o el inglés en que la frecuencia fundamental tiene una función puramente pragmática y no léxica, es poco afortunado, aunque esta denominación está bastante extendida, dado que las lenguas tonales y de acento melódico pueden tener también sistemas entonativos además de contrastes tonales en el léxico.

El capítulo 2, «Aspectes fonètics de l'entonació», contiene una explicación muy clara de los aspectos articulatorios, acústicos y perceptivos de la entonación, con referencia a los principales estudios sobre estos temas.

El capítulo 3, «Aspectes demarcatus de l'entonació», trata de la división del enunciado en unidades prosódicas y la relación de éstas con la estructura sintáctica.

El capítulo 4, «Accentuació i entonació», discute la noción de prominencia acentual, incluyendo la focalización y su relación con los fenómenos entonativos, así como los aspectos universales y particulares de la distribución de los «acentos melódicos» en el enunciado. En este capítulo la autora, siguiendo a otros autores que han estudiado estos temas para el inglés, establece una distinción entre «accent» (= *stress* en inglés) y «accent tonal» o «accent melòdic» (= *accent* o *pitch accent* en inglés). Me parece que habría resultado más claro traducir el inglés *stress* con el término tradicional *accent d'intensitat* o quizá como *accent lèxic*. Al final del capítulo se discute la utilización de configuraciones tonales para expresar foco contrastivo en portugués y español, con datos de otros autores que han estudiado estas lenguas. Para el catalán, se contrastan los ejemplos *la Maria va venir ahir* (declarativa neutra) y *la MARIA va venir ahir*, con foco contrastivo. La comparación con las otras dos lenguas discutidas aquí habría resultado más clara si se hubiera presentado también el ejemplo *la Maria va venir AHIR*, con foco contrastivo sobre el último constituyente. En esta última sección del capítulo cuarto es donde se introducen por primera vez en el libro las convenciones del modelo métrico-autosegmental. Quizás habría sido mejor evitar el uso de estas convenciones hasta después de la presentación de este modelo teórico (en los capítulos 6 y 7).

El capítulo 5, «Aspectes semàntics i pragmàtics de l'entonació», aborda el complicado tema del significado de la entonación. Tras discutir detalladamente, por una parte, el carácter polisémico de muchos contornos entonativos y, por otra, el uso de configuraciones entonativas muy diferentes para expresar significados pragmáticos muy semejantes o iguales, la autora termina el capítulo con una consideración de la metodología más adecuada para estudiar el significado pragmático de los contornos melódicos.

Los capítulos 6 y 7, introducen las diversas metodologías que se han propuesto para la transcripción y análisis de la entonación. En el capítulo 6, «La transcripció de l'entonació», se hace una distinción entre transcripciones estrechas, como la notación musical y el sistema de transcripción tonal interlineal de la escuela británica (y su adaptación al catalán por algunos autores), y transcripciones amplias, como las marcas de acento tonal de la escuela británica, el análisis por niveles del estructuralismo americano y el modelo métrico y autosegmental, entre otros.

El capítulo 7, «Models lingüístics de l'entonació», presenta en mayor detalle las asunciones teóricas y mecanismos analíticos de los principales modelos de análisis de la entonación. El modelo tratado en mayor detalle es el llamado modelo métrico y autosegmental, que tiene su punto de partida en la metodología analítica propuesta por Pierrehumbert y que, como dice la autora, es uno de los modelos fonológicos que gozan de mayor aceptación hoy en día. El capítulo contiene también una descripción muy clara tanto de modelos anteriores («models tradicionals») –el análisis por configuraciones de la escuela británica y el análisis por niveles de la escuela americana– como otros modelos que de alguna manera compiten con el métrico y autosegmental, como son los de la escuela holandesa y los modelos «globales» de Thorsen-Grønnum y Fujisaki, que incorporan la amplitud del campo entonativo y su progresivo descenso al análisis de los contornos.

El capítulo 8, «La implementació fonética», incluye una discusión de los factores que afectan la posición de los picos y valles tonales de los acentos melódicos y la altura tonal de estos acentos. En relación con estos temas se resumen los resultados de varios estudios experimentales relevantes de la autora y colaboradores. La información en este capítulo puede ser muy útil para que el lector comprenda cómo diseñar y llevar a cabo estudios experimentales que nos permiten dar respuesta a preguntas muy concretas sobre el funcionamiento de la entonación.

La presentación en el texto está complementada por numerosas figuras, sobre todo trazados de frecuencia fundamental, que sirven de ilustración para la discusión en el texto. Los ejemplos orales correspondientes a la mayoría de las figuras se pueden escuchar en una página de web. Esta página es un excelente complemento del texto que puede facilitar enormemente la comprensión de los datos a aquellos lectores que estén poco familiarizados con la interpretación de contornos de frecuencia fundamental.

Finalmente, en cuanto al aspecto físico del libro, su presentación es muy atractiva y se ha prestado gran cuidado en la incorporación de las numerosas figuras (trazados de frecuencia fundamental en su mayoría) con el texto de la manera más efectiva. He notado solamente un par de casos donde las figuras están transpuestas (la figura de la izquierda debería estar a la derecha y viceversa): las dos figuras en el medio de la p. 63 y las dos de la p. 79. Las dos figuras en la p. 66 deberían también estar en el orden contrario según la discusión en el texto. En la figura (b) en la p. 108 las líneas no están alineadas correctamente. En las pp. 65-66, la confusión está en el texto: es el primer ejemplo, *¿vol mórés?*, el que contiene un choque acentual.

Aunque en la p. 30 del libro se nos dice que la invención del quimógrafo tuvo lugar «[a]l final del segle passat» —un error de calendario que, por costumbre, seguimos cometiendo muchos en este principio de siglo— este libro está a la vanguardia de la investigación en el campo de la entonación. Está escrito por una investigadora de primer orden con un profundo conocimiento de la materia y que sabe presentarla de una manera accesible y clara. Todos los capítulos contienen referencias bibliográficas muy completas y puestas al día para todos los temas que se discuten.

No me extrañaría que, además de servir de introducción al estudio de la entonación para catalanohablantes, el libro se convirtiera también en una introducción al catalán para estudiosos de la entonación que tengan conocimientos de alguna otra lengua hermana porque ésta es de una de las mejores introducciones al análisis de la entonación que conozco en cualquier lengua.

JOSÉ IGNACIO HUALDE
University of Illinois at Urbana-Champaign

Carles Segura, *El parlar d'Elx a estudi: aproximació a una descripció*, Elx 1998, Ajuntament d'Elx.

El parlar d'Elx... és el segon treball important de Carles Segura, un jove professor alacantí que va irrompre no fa molt en el camp de la dialectologia catalana amb la primera i única monografia de què disposem —per ara— sobre el parlar d'Alacant (Segura 1996). Encara ningú no havia estudiat monogràficament les dues varietats locals demogràficament més rellevants del subdialecte de l'Alacantí-Vinalopó. Els estudis precedents, o bé abastaven tot el valencià meridional, des d'Alzira fins a Guardamar (Veny 1976), o bé es limitaven a la comarca interior del Vinalopó Mitjà (Montoya 1989). Però cap d'aquests investigadors no havia gosat encara «enfrontar-se» en exclusiva amb els parlars d'Elx i Alacant. Segurament, el fet que es tracta dels parlars propis de les dues zones més urbanitzades i, ahora, més castellanitzades, socialment, de la regió ha contribuït a fer-los poc atractius per a

plantejar-hi un qüestionari dialectològic de caràcter tradicional que anàs a la recerca de parlants nadius «incontaminats». Aquestes dificultats són les que ha hagut de superar –i cal dir que ho ha fet amb ple èxit– el nostre autor ressenyat. Efectivament, Carles Segura hi ha reeixit amb els dos ossos més durs de rosegar del subdialecte més meridional de la llengua catalana. No entrarem ara a comentar el seu llibre sobre Alacant perquè ja hem tingut ocasió de fer-ho en un altre lloc, on destacàvem el rigor i la destresa amb què descrivia el parlar objecte d'estudi (Montoya 1996/97: 440), però hem cregut convenient esmentar-lo ací com a membre fonamental d'una parella de parlars fins no fa gaire absent dels tractats de dialectologia catalana: la formada per Elx i Alacant.

El parlar d'Elx... és un estudi dialectològic clàssic: consisteix en una descripció de la gramàtica del parlar, composta per un capítol sobre fonètica (pp. 21-51), un altre sobre morfologia (pp. 53-113), i un darrer sobre lèxic (pp. 115-164). L'apèndix cartogràfic que hi ha al final hauria d'haver estat més complet, si més no, tant com ho era el corresponent que el mateix Segura va incloure al seu *Estudi lingüístic del parlar d'Alacant*. Així mateix, hem trobat a faltar a la secció d'apèndixs una relació alfabètica completa de tot el vocabulari estudiat al capítol sobre lèxic. Però no hem d'esmentar només mancances perquè el llibre es destaca més per les seues aportacions novedoses i això és el que volem ressaltar a les línies que seguiran.

A l'apartat fonètic, podem considerar gairebé exhaustiva l'anàlisi de les *o* obertes rizotòniques que existeixen en formes verbals del parlar il·licità contra la norma majoritària del valencià: *sobra, cobra, alforra* ('estalvia'). Un nivell similar d'exhaustivitat assoleix l'estudi sobre l'elisió de les *d* intervocàliques, amb casos extrems com els de *cony* ('codony'), *fieu* ('fideu'), *moo* –amb la primera *o* oberta i la segona, tancada– ('modo, mode') o *saluar* ('saludar'). Segura ens fa veure que els ancians, allà on no elideixen les –*d*–, les pronuncien oclusives: *a dinar, pedra, medalla*, etc, fenomen que sobta atès que la passa prèvia a l'elisió hauria de ser la pronúncia fricativa. Finalment, el nostre autor ja passa de puntetes per altres fenòmens que podrien haver-li donat més joc, com, per exemple, el d'una altra elisió, la de les –*r* finals, regla variable del parlar il·licità, que esdevé categòrica (en el sentit de l'elisió) a les partides rurals més pròximes a Crevillent, localitat que també practica sistemàticament la supressió de les –*r*.

Al capítol morfològic, Segura s'acosta superficialment a temes com el dels plurals de noms acabats en –*st*, que els més vells del terme encara construeixen sota formes com *trists* o *disposts*; el de la introducció de morf de gènere en adjectius com *alegra, estudianta, ignoranta*, etc, o el de l'afegit d'un increment de tipus velar a moltes de les primeres persones del present d'indicatiu i del futur simple: *séc* («[jo] sé»), *pòsec* («[jo] pose»), *cantarec* («[jo] cantaré»), etc. Però el tractament de la flexió verbal és més complet que aquesta darrera menció ja que Segura inclou en aquest capítol 34 conjugacions verbals (només de les formes simples) en transcripció fonètica, material de consulta molt útil (pp. 74-107). La secció dedicada als adverbis que clou la morfologia és també força completa.

Per últim, l'estudi lèxic se'ns presenta estructurat per camps semàntics: el camp i la natura; el poble, la casa i els oficis; els éssers vius; els menjars, i les persones i les coses humanes. El lèxic il·licità és d'un alt interès per a la dialectologia catalana perquè, al costat de castellanismes crus, com ara *sacar* ('traure, llevar'), que Segura no estudia, hi ha mots d'ascendència ben genuïna que a molts llocs dels Països Catalans han desaparegut: *amprar* ('bescanviar'), *nafrar, panerola, surar*, etc. El capítol lèxic es complementa amb un estudi de topònims del terme municipal, on no manca una anàlisi més detinguda del que dona nom a la ciutat: *Elx*, provinent de la forma preromana *Ilice* filtrada per una pronúncia mossàrab, segons el nostre autor (pp. 158-159).

BRAULI MONTOYA ABAT
Universitat d'Alacant
Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- COLOMINA, J. (1985). *L'alacantí. Un estudi sobre la variació lingüística*, Alacant: Institut d'Estudis «Juan Gil-Albert».
- MONTOYA, B. (1990). *La interferència lingüística al sud valencià*, València: Generalitat Valenciana.
- (1996/97). «SEGURA I LLOPES, Josep Carles: Estudi lingüístic del parlar d'Alacant. (Alacant: Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», 1996), 348 pp., 29 mapas. GIMENO BETÍ, Lluís: Atlas lingüístic de la Diòcesi de Tortosa. Pròleg de Germà Colón (Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1997), 700 pp., 571 mapas.», *Revista de Lengua y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*, V, 439-442.
- SEGURA, C. (1996). *Estudi lingüístic del parlar d'Alacant*, Alacant: Institut d'Estudis «Juan Gil-Albert».
- VENY, J. (1976). «El valencià meridional», *Estudis de geolingüística catalana*, Barcelona: Edicions 62, 203-245.